

मनःसंकल्पविकल्पात्मकं बुद्धिर्निश्चयात्मिकास्वभावः पूर्ववासना स्वयोर्निर्भूतान्येवातस्तानि सर्वाण्यपि भूतोत्थान्येव अत्र हेतुमाह नेति गुणेभ्यः सत्त्वादिभ्यः परं श्रोत्रादिकार्यं स्वरूपमागताः प्राप्ताः संतो गुणान् शब्दादीन् नातिवर्तते अत्रायमाशयः यद्दिद्वियं स्यार्थस्य पाहं कंतत्मा ह्यसजातीयगुणाश्रय इति नियमश्च दूष्यपाहं कंतत्मा ह्यसजातीयगुणाश्रय इति नियमो बुद्ध्यहंकाराः पंचानामपि पाहं कतिपंचगुणाश्रयत्वात् पांच भौतिकाः ॥ १३ ॥ समनस्कानीन्द्रियाणि बुद्धिमात्रमेवेत्याह यथेति ॥ १४ ॥ यदिति ऊर्ध्वमित्यादिना कृत्स्नं शरीरं यत्पश्यति इदमहमिति यद्दर्शनं एतस्मिन् कृत्ये करणीये बुद्धिर्बर्तते देहे अहमित्यनुभवो विषयो बुद्धेः स्वरूपमित्यर्थः ॥ १५ ॥ गुणान्शब्दादीन् भावप्रधानो निर्देशः बुद्धिरेव शब्दाद्यात्मतामतिशयेन नीयते कर्मकर्तृरिप्रयोगः बुद्ध्यभावे विषया इन्द्रियाणि च न प्रथ्यते इतस्तदुभयं बुद्धिरेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ चक्षुरिति

मनो बुद्धिः स्वभावश्च त्रय एते स्वयोनिजाः ॥ न गुणानतिवर्तते गुणेभ्यः परमागताः ॥ १३ ॥ यथा कूर्म इह गां निप्रसार्य विनियच्छति ॥ एवमेवैन्द्रियग्रामं बुद्धिः स्रष्ट्वानियच्छति ॥ १४ ॥ यदूर्ध्वपादतलयोरवाङ्मूर्ध्नाश्च पश्यति ॥ एतस्मिन्नेव कृत्ये तु वर्तते बुद्धिरुत्तमा ॥ १५ ॥ गुणान्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवैन्द्रियाण्यपि ॥ मनः पृष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे कुतो गुणाः ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि नरेपंच षष्ठं तु मन उच्यते ॥ सप्तमो बुद्धिर्मेवाहुः क्षेत्रज्ञं पुनरष्टमं ॥ १७ ॥ चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः ॥ बुद्धिरध्यवसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ १८ ॥ रजस्तमश्च सत्त्वं च त्रय एते स्वयोनिजाः ॥ समाः सर्वेषु भूतेषु तान्गुणानुपलक्षयेत् ॥ १९ ॥ तत्र त्रयस्तीति संयुक्तं किंदात्मनिलक्षयेत् ॥ प्रशांतमिव संशुद्धं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २० ॥ यत्तु संतापसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ॥ प्रवृत्तरज इत्येवं तत्र चाप्युपलक्षयेत् ॥ २१ ॥ यत्तु संमोहसंयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयतां ॥ २२ ॥ प्रहर्षः प्रीतिरानंदः साम्यं स्वस्यात्मचित्ता ॥ अकस्माद्यदि वा कस्माद्वर्तते सात्विका गुणाः ॥ २३ ॥ अभिमानो मृषा वादोलोभो मोहस्तथाक्षमा ॥ लिङ्गानिरजसस्ता निवर्तते हेत्वहेतुतः ॥ २४ ॥ तथा मोहः प्रमादश्च निद्रा तं द्रा प्रबोधि ता ॥ कथंचिदभिवर्तते विज्ञेयास्तामसा गुणाः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते शांति ० मोक्ष ० शुकानुप्रश्ने अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

इदं रूपमिति ज्ञानेन यथा चक्षुःकरणं एवमिदमित्थं न वेत्यांतरे ज्ञाने इदमित्थमेवेति ज्ञाने च मनो बुद्धीकरणे तेषां ज्ञानानां द्रष्टा तु साक्षी ततः पृथगित्यर्थः ॥ १८ ॥ रज इति स्वयोनिजाः तत्तत्संस्कारसचिवाच्चित्तादा विर्भूताः अतएव चित्तं ज्ञाश्चार्थेन्द्रियादयः सर्वे त्रिगुणात्मका एवेति मतं सर्वेषु सुरनरादिषु तान्गुणान् कार्यद्वारा उपलक्षयेत् ॥ १९ ॥ कार्याण्येवाह तत्रेत्यादिना ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ हेतुतः कारणात् अहेतुतः अकस्मात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति शांति ० मोक्ष ० नै ० भा ० अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥